

3. *De Schack'ske Arkiver*, som er af et ret broget Indhold. De omfatter bl. a. en Del af Feltherren Hans Schacks Embedspapirer, endvidere Papirer vedr. Forvaltningen af Slægtens Godser i Sønderjylland og paa Sjælland, samt herskabelig Korrespondance og Familiebreve. En Del af disse Arkivalier var ankommen til Rigsarkivet i stor Uorden. Den endelige Ordning af dem var bleven overdraget til Underarkivar, Magister Thomas B. Bang, som med stor Ihærdighed og Flid efterhaanden fik Skik paa de spredte Stykker; men desværre naaede han ikke at fuldende Ordningen, inden Døden bortrev ham fra dette Arbejde.

STREJFLYS OVER SØNDERJYSK ARKITEKTUR OG STILHISTORIE.

Af Chr. Axel Jensen.

Mindesmærker og Nationalitet.

Nye, selvstændige Detailstudier skal denne Opsats ikke bringe. Dens Maal er i kort Oversigtsform at antyde Hovedtrækkene i Sønderjyllands Arkitektur gennem Tiderne, at fremhæve, hvad der er dens vigtigste Karaktertræk, og særlig at paapege, hvad Landets tre forskellige Folkestammer har betydet for dets Bygningsstil og i det hele for dets Kunsthåndværk, som i dette Tilfælde spiller en saa stor Rolle, at det vanskeligt lader sig helt udskille fra Arkitekturhistorien.

Allerede af den Grund, at Forf. kender Nordslesvig forholdsvis bedst, maa Hovedvægten uvilkaarlig komme til at ligge paa de danske Elementer, men iøvrigt skal Fremstillingen tilstræbe Upartiskhed, saavidt det er muligt paa disse Omraader, der fra exakt Forskning glider over i Smagsdømme og Følelser.

En Tysker vilde maaske begynde med en omhyggelig og filosofisk Undersøgelse af Begreberne Nationalitet og Arkitektur. En Dansker kan til Indledning nøjes med det mere negative,

at Nationalitetens Indflydelse paa Stilarternes og Bygningskunstens Omraader ikke er let at faa Hold paa, naar det ikke gælder de store, meget store Linjer. Europas Stilarter har bredt sig paa tværs af Verdensdelens Etnografi; Tidens Smagsretning synes oftest at sejre over Folkets. Nationale Skelnemærker mellem to saa nært beslægtede Folk som Nordtyskere og Danskere, hvis Lande ligner hinanden saa meget i Natur, er det en saare vanskelig Sag at drage, og fordi der er Forskelligheder, er det ikke dermed givet, at de behøver at være nationale eller nødvendigvis skal opfattes som Udtryk for Folkeslagenes forskellige Karakterer. Naturforhold (som Mangel eller Rigdom paa Brudsten) kan jo være af største Betydning for Arkitekturen; en enkelt fremmed Impuls, en indvandret Kunstner, kan præge det Land, hvortil han kommer; historisk-politiske Forhold kan gøre sig gældende. Hvad er nationalt, og hvad er lokalt? Skyldes et kunstnerisk Særpræg Folket, eller skyldes det Stedet? Det er Spørgsmaal, som mange Kunsthistorikere sikkert gjorde vel i at overveje, inden de arbejdede alt for dristigt med moderne Folke- og Rigsgrenser.

Her kan Problemerne blot antydes, ikke løses. Det efterfølgende vil vise nok af Eksempler paa Vanskelighederne.

Utvivlsomt danner nu de nordøstsløvigske Bøndergaarde i Haderslevegnen en udpræget lokal Gruppe. Deres ejendommelige Trækonstruktioner, ryggede Egefjæle som Tavl mellem Bindingsværksstolper, genfindes ikke blot i de otte Sogne, der efter 1864 lagdes til Kongeriget, men et langt Stykke op i Nørrejylland. Vesterpaa, mellem Tønder og Husum, spores svage Rester af en beslægtet Byggemaade, men sydefter er der i al Fald nu intet tilsvarende. Alligevel kan Typen ikke uden videre betegnes som dansk eller nordisk. Den træffes nemlig ikke blot i Sverige, men ogsaa i Sydtykland, og ganske tilsvarende Konstruktioner kendes fra lilleasiatiske Oldtidsgrave i Lykien, hvor Træværket er efterlignet i Sten¹⁾. Efter al Sandsynlighed er Bulvæggene

¹⁾ Dette Slægtskab er iagttaget af Arkitekt Mogens Clemmensen, hvis Studier over Nordslesvigs Bulhuse desværre endnu ikke er publicerede.

da en lokal Relikt af en vidt udbredt Oldtids Byggemaade, og tilmed er den ikke typisk dansk. Her i Tidsskriftet har Forf. tidligere paapeget, at der findes Oldtidslevn. af endnu ældre Typer udbredte over store Dele af Danmark.

Noget lignende gælder vistnok ogsaa de slesvigske Bøndergaardens Plantyper. Alle kender vi Forskellen mellem en saxisk og en dansk Gaard, eller vi kan i alfald let og instruktivt belæres derom ved et Besøg paa Frilandsmuseet i Lyngby. Selv om man derude i Museet ikke oplever det mærkelige Syn at se Ilden flamme paa Saxerhusets aabne Arne og Røgen trække gennem Høloftet over Dielen ud ad Uglehullet (Eulenloch) i Portgavlen, glemmer man ikke den fundamentale Forskel mellem de to Gaardtyper. Men den dybere Sammenhæng mellem Husformen og Nationaliteten? Hvorfor ligger danske Bønderhuse i Modsætning til nordtyske solrette? Hvorfor har Danskerne bygget tværdelte Langhuse, hvis enkelte Længer har haft en voksende Tilbøjelighed til at ordne sig i Firkant om Gaardspladsen? Hvorfor vælger Nedersaxerne langdelte, treskibede Bindingsværksbasilikaer? Andetsteds i Tyskland træffes baade Langhuse og Firkantgaarde, og omvendt forekommer treskibede Bøndergaarde i visse Egne af Danmark, f. Eks. Thy og Hardssysel. At sige dette er at lægge et farligt Vaaben i Hænderne paa tyske Bygningsetnografer, der af Hustyperne straks slutter til Folkeslægtskab (f. Eks. mellem Beboerne af Kärnthen-Steyermark og Danske). Uvilkaarlig skynder man sig at tilføje, at de treskibede jyske Huse ikke i ringeste Maade er Gavlhuse, og man trøster sig med, at Slægtskabet ialfald maatte søges tilbage i den fjerne Folkevandringstid. Hvis det overhovedet findes, og hvis de treskibede Anlæg ikke overalt er at forklare praktisk som stedlige Levn af en Oldtids Byggemaade, Trækonstruktioner indenfor Vægge af Græstørv eller opstablede Sten.

Der kan tænkes en anden Mulighed, den nemlig, at Boligens Form har virket tilbage paa Folkekarakteren, og muligvis kan engang en Folkepsykolog, der har Fodfæste i begge Lejre, en sønderjysk Torkild Gravlund, leve sig ind i den indre Sammenhæng mellem de to Hustyper og Folkekaraktererne. En Køben-

havner formaar det næppe, selv om han kunde arbejde i Aarevis med Problemet. Men han kan med Rette hævde, at enten Bygningstyperne i deres Oprindelse er lokale eller nationale, staaer de dog som tydelige Vidnesbyrd om Sønderjyllands etnografiske Forhold. Den saxiske Gaard, der jo forøvrigt nu er ved at uddø, har erobret det allersyddligste, Egnen mellem Ejderen og Danevirke, midt i Landet er den naaet op imod Isted, og endvidere er den trængt frem i Svansen, hvor dog det danske Hus forekommer, især i Byerne langs Sliens Sydbred. I hele den øvrige Del af Hertugdømmet beherskes Bondelandet af den danske Gaardtype¹⁾. der saaledes stemmer med Stednavnenes og de forhistoriske Oldsagers Vidnesbyrd.

Ogsaa de ældste Stenbygninger, de romanske Kirker, vidner om Sønderjyllands gamle Samhørighed med Danmark. Baade i Kongeriget og i Hertugdømmet er de langt talrigere end i Nordtyskland. Men hvad er det dansk-nationale i romansk Arkitektur. Hvor findes den fælles Generalnævner for Sjællændernes Markstenskirker og for Jydernes Granitkvaderkirker, for ikke at nævne andre lokale Typer? Vi føler dem begge som ægte danske, uundværlige i det danske Landskab, og de hænger jo ogsaa sammen med vort Lands Historie; de er Børn af Valdemarernes Storhedstid. Men sandt at sige falder det lettere at spore en Sammenhæng med de enkelte Provinsers Folkekarakter, end det er at finde det fælles danske. Det er muligt, at Kvaderkirkerne genspejler den sejge, udholdende Jydes Smag for det solide, og man kan føle sig fristet til at sammenstille den romanske Murstensarkitektur, der først fik Fodfæste i Sjællands Jord, med senere sjællandsk Folkekunst. Sjællandske Kirker har vistnok staaet kalkede og hvidtskinnende førend de jyske, og den Dag i Dag er det den sjællandske Bondegaard, der skinner hvidest. Selv i disse snævrere, provinsielle Kredse maa vi dog nøjes med at ane en Sammenhæng mellem Folkesjæl og Bygningkunst, og tager vi Nationen som Helhed, møder

¹⁾ Om frisiske Særformer se i det følg.

der os en anden Vanskelighed. Hvad ved vi trods Saxo og Folkeviser om dansk Nationalkarakter paa Valdemarstiden?

I snævrere Forstand, lokalt og provinsielt, er det danske imidlertid stærkt fremtrædende i Sønderjyllands romanske Kirker. Fraadstenskirken Starup ved Haderslev Fjord, som i de seneste Aar er bleven restaureret og desværre dekoreret med moderne Kalkmalerier, er et treskibet Anlæg svarende til vore ældste Stenkirker (Roskilde Vor Frue, Tamdrup); overalt i Danmark er Fraadstenen Kirkearkitekturens ældste Byggemateriale. Tufstenskirkene, der hører hjemme i Nordslesvigs vestre Del, er vel af rhinsk Materiale og bærer ogsaa i deres Stil Rhin-egnenes Præg, men de er dog Døtre af Stiftskirken i Ribe. Tydeligst danske er Kvaderstenskirkene i begge Haderslevamterne. Deres Karakter er helt og holdent nørrejysk, og der er den nøjeste Sammenhæng mellem Kirkerne paa begge Sider Kongeaaen. De samme Stenhuggere har arbejdet begge Steder; Søjleportaler genfindes i ganske tilsvarende Former, og det samme gælder de med Kirkerne samtidige Granitfonte. Vejle-Fredericia-Egnens Fontetype er f. Eks. repræsenteret i 15 nordslesvigske Eksemplarer. Enhver Tanke om Paavirkning fra de enkelte, spredte, nordtyske Kvaderstenskirkker kan sikkert paa Forhaand udelukkes; i romansk Tid naar Nørrejyland arkitektonisk set sydpaa til en Linje Aabenraa-Højer.

I Mellemslesvig dominerer Markstenskirkene, der træffes paa Als, i Sundeved og i Angel helt over mod Husum. Deres nationale Stilling er noget mindre sikker, men i visse Tilfælde peger Sporene i Retning af Fyen. Den østslesvigske Fontetype (med romansk Akantusranke) svarer til den sydfyenske, medens de for Mellemslesvig karakteristiske, fritstaaende Klokketaarne af Tømmer, der ialfald i enkelte Tilfælde naar tilbage til 13. Aarhundrede, ejendommeligt nok har Slægtninge paa Lolland. Ogsaa Middelalderens politiske Forhold tyder paa en gammel Sammenhæng mellem Midtslesvig og de syddanske Øer, og Traditioner i Bondestandens Bygningsskikke peger i samme Retning. Udspringet for dette Fællesskab er dog næppe at søge paa Fyen, men i Sønderjylland, og Kirkearkitekturen har sikkert modtaget

Paavirkning fra Stiftsstadens Slesvig. Her byggedes Domkirken af rhinsk Tuf, et Materiale, som ogsaa brugtes til den forsvundne Rundkirke St. Mikael og til St. Hans paa Holmen. I Domkirken blandedes Tuffen med Granitkvadre; selv om den meget om-disputerede Indskrift paa det berømte Tympanonrelief med dets kongelige Stifter-Figur sikkert nok ikke har nogen national Brod, er dog de to Materialer en Slags dansk Signatur, og der spores kunstnerisk Forbindelse mellem Slesvig og Lund. Ude paa Landet findes der i det sydlige kun en eneste og ganske uinteressant Tufstenskirke, men ind mellem Markstenskirkene træffes den faatallige, mærkelige Gruppe af angelske Granitkvaderkirker (Munkbrarup, Sørup, Husby, Nørre-Brarup og Havetoft, hvortil kommer St. Hans paa Før i dennes ældste Skikkelse). Portaler og Relieffer fortæller, at de er Døtre af Domkirken; kun her og i Sørup findes f. Eks. fremspringende Granitkvaderportaler.

I det allersydligste mødes dog allerede i romansk Tid Enkeltheder, som viser, at Holsten begyndte at komme med i den kirkelige Udvikling og at gøre sin Indflydelse gældende. Mellem disse Tegn kan maaske regnes de runde Kampestenstaarne, af hvilke det nordligste staar i Oversø. Lignende runde Taarne er almindelige baade i Vagrien og i Ditmarsken, og det er muligt, at Typen er vandret nordpaa fra Ditmarsken, skønt den ogsaa findes i et andet gammeldansk Grænselandskab, Skaane. Andre og sikrere holstenske Detailler (Spidsbuer af smaa Kampesten) vidner om de tyske Kolonisters Fremtrængen i de sydligste Grænsedistrikter. Og endnu tydeligere viser fremmede Elementer sig i det sydvestlige, hvor der træffes Døbefonte af belgisk Namursten og huggede i Former, som er ukendte i det rent danske Omraade. Hernede i de stenfattige Egne, hvor Murstenskirker er saa almindelige, viser ogsaa disse Bygninger udanske Træk. Romanske Landsbykirker med samtidige Korsarme eller uden selvstændigt Kor hører ikke hjemme i Danmark, hvor det førstnævnte er næsten ukendt, og det sidste kun findes i faa Exempler, men de er velkendte ved Vesterhavets sydlige Kyster. Før første Gang synes vi her at møde Nordfriserne i Slesvigs Arkitektur; Folkefællesskabet, som senere kom til at

spille en ikke ringe Rolle for Bygningernes Særpræg, har sikkert allerede i sentromansk Tid fremmet og styrket de Kulturforbindelser, som førte over Vesterhavet, og som bragte den rhinske Tuf til Ribeegnen.

I den øvrige Del af Hertugdømmet ligger de sentromanske Teglstenkirker spredte mellem de lidt ældre Brudstenkirker paa ganske lignende Maade som i Kongeriget; de holder sig til Udkanterne, og de dukker op i de nye Købstæder og ved Klosteranlæg. Men efter Detaillerne at afgøre, om Bygninger som Broager med sit brede Taarn og dets to sentmiddelalderlige Spir, Hostrup, Højst, Bylderup og Burkal nærmest er i Slægt med danske eller tyske Værker, er for Tiden næppe muligt. Fra saa godt som alle Sider erkendes det nu, at Danmarks romanske Murstensarkitektur i Alder er jævnbyrdig med den nordtyske, og at den i sin Oprindelse ikke er afhængig af Tyskland, men at hvert Land har modtaget de italienske Impulser paa selvstændig Vis. De ældste danske Murstensbygninger, der tæller mellem vore ypperste og interessanteste Mindesmærker, rummer Detailler, der ikke genfindes udenfor den danske Kulturkreds. Det gælder saaledes de i Væggene indlagte Halvsøjler vekslende med ryggede Stave, som efterhaanden er fundne i en Række af vor Teglstensarkitekturs ældste Hovedværker (Ringsted, Vitskøl, Kallundborg, Aarhus); noget lignende forekommer vistnok kun i Oldtidens Babylon, hvorfra Paavirkning er ganske utænkelig. En anden, sikker dansk Signatur er Trapezkapitælet med de plane Skraasnit og de matematisk trapezoide Storsider; det kendes ganske enkeltvis i Norditalien, men ikke i Nordtyskland, hvis Trapezkapitæler gerne har rundede Sidesnit og skjoldagtigt formede eller (sjældnere) trekantede Storsider.¹⁾ Andre Former er mindre sikkert studerede, og især synes Forskningen hverken fra dansk eller tysk Side at være naaet til Forstaaelse af de yngre Detailler. Derfor maa vi nøjes med at fremhæve, at en

¹⁾ Bl. a. paa Grundlag af den danske Kapitælf orm kunde Löffler bestemme Bergen Klosterkirke paa Rygen som et dansk Værk, og naar det forekommer et Par andre Steder i Nordtyskland, har ogsaa tyske Forskere taget det som Vidnesbyrd om dansk Indflydelse.

udmærket tysk Kender uden større Forbehold betegner den nordslesvigske Teglstensarkitektur som dansk præget, og selv om det vel kan være tvivlsomt, hvor den korsformede St. Nicolai i Aabenraa eller Resterne af den romanske Vor Frue i Haderslev har deres nærmeste Slægtninge, synes det dog sikkert, at der i den ypperste af disse Kirker, Løgumkloster, ved Siden af andre Kapitælfomer ogsaa forekommer enkelte af den danske Trapeztype¹). Ogsaa Korets Vægpillor og andre Enkeltheder minder om danske Former. Dette synes saa meget interessantere, som den jo ellers er fremmedartet, muligvis engelsk paavirket, og tilhører et forholdsvis sent Stadium i Udviklingen, omtrent som Roskilde Domkirke. Slank og himmelstræbende, rager Kirken højt op i det flade Land, dens Vinduer er mere end halvvejs gotiske, og selv i de ældre Dele, Koret og Korsarmene, er Rummets Virkning helt gotisk. Har man kendt dette Kirkerum hvidkalket, frygter man unægtelig for Gensynet, efter at der midt under Verdenskrigen er gennemført en Restaurering af Kirken, hvorved de røde Mursten er rensede.

Al Sandsynlighed taler ellers for, at den romanske Murstensarkitektur er blevet stærkere paavirket fra Tyskland, jo længere man naar frem i 1200'erne. Valdemar den Stores Teglstensmur paa Danevirke blev kun et mangelfuldt Værn mod Tyskheden, og under Valdemar Sejrs Sønner og Efterkommere var det nær ved, at hele Danmark bukkede under for tyske Herrer. I denne Nedgangstid blev hele vor gotiske Kunst præget af de nordtyske Hansestæder og vor gotiske Murstensarkitektur kun en Provins i den baltiske Murstengotiks Rige. Under disse Forhold kan man ikke vente at finde danske Karaktertræk i Slesvigs Gotik; hverken i de store Kirker som Domkirken i Stifts-staden og Vor Frue i Haderslev, der begge er stærkt ombyggede i gotisk Tid, i de nye Købstadskirker i Flensborg og Tønder eller i de sparsomt bevarede Klosteranlæg (Benediktinernonnernes Kloster paa Holmen og Graabrødreklosteret i Slesvig By, Hel-

¹) Ældre Billeder, danske og tyske, viser tydelige Eksempler paa den danske Type, men der maa dog tages det Forbehold, at Hvidtekalken kan have tilsløret Formerne.

ligaandskapellet i Flensborg). Ude paa Landet optræder Gotikken rigest og mest kultiveret i det sydligste, hvor der ogsaa er flest Landsbykirker, som helt og holdent er bygget i gotisk Stil. Mod Nord er Forholdene som i Kongeriget; de talrige romanske Landsbykirker har kun levnet Gotikken en Virksomhed ved Til- og Ombygninger, som til Gengæld i høj Grad har præget den gamle Grundstamme. Og skønt Danmarks Murstensgotik, der i al sin Grovhed kan være storladet og kraftfuld, med Urette har været foragtet og derfor kun er mangelfuldt studeret, kan der dog i Nordslesvig paapeges dansk prægede Lokalgrupper mellem de talrige sentmiddelalderlige Kirketaarne. Medens de høje, ottekantede Spir langs Østkysten synes paa-virkede fra Lübeck, er Tørninglentypen med det lave firsidede Spir mellem fire murede Spidsgavle Efterligninger af Ribe Domkirke, og de svære Taarnbygninger paa Als (Ulkebøl, Notmark) har fyenske Slægtninge. Med Rette taler allerede Haupt om en dansk Taarnstype, nemlig den, der har Saddeltag i Kirkens Axe og Blendingsgavle i Øst og i Vest. Denne Form, som straks melder sig i vore Tanker, naar vi skal forestille os en rigtig dansk Landsbykirke, forekommer næsten kun i det nordlige og er især repræsenteret paa Strækningen mellem Aabenraa og Tønder.

Endnu mindre studeret end den kirkelige Bygningskunst er Middelalderens verdslige Arkitektur. Om de faa bevarede Slotte fra denne Periode vides der saare lidet; Brunlund ved Aabenraa er overpudset til Ukendelighed, og om det statelige Sønderborg, som trods Dronning Dorotheas Ombygninger c. 1570 dog sikkert rummer middelalderlige Mure, kan der ikke tales meget sikrere, skønt det er langt lettere at studere. De talrige Voldsteder, hvoraf Anlæg som Nyhus ved Flensborg og især det imponerende Tørning ved Haderslev har stor Interesse, vilde det her føre for vidt at omtale. De skiftende Tidens Ødelæggelser har virket endnu voldsommere i Sønderjylland end i Kongeriget, og hertil er i de seneste Aar kommet Tyskhedens Ligegyldighed for Ruinerne; det er ikke blot Danevirke, der smuldrer hen; selv

en saa anselig Ruin som Erik af Pommerns Duborgtaarn i Flensborg er jævnet med Jorden.

Stærkt føles det ogsaa i Slesvig, at Omskiftelserne naar længere ned i Tiden, og at Ødelæggelserne har ramt talrige Renaissanceslotte. Medens Svansen erobredes af den holstenske Adel, døde den danske Smaaadel i Nordslesvig ud, og de faa Adelsgaarde, der rejste sig i det nordlige paa Frederik 2.'s og Christian 4.'s Tid, har haft en krank Skæbne. Sturernes Østerholm paa Als og Ahlefeld'ernes Søgaard er jævned med Jorden. Rantzau'ernes Trøjborg staar som Ruin, hvor Indskriften paa den bevarede Porttavle: OMNIA VANITAS minder om, at alt er forgængeligt. Vesterpaa maa man søge helt ned til Hoyersworth i Ejderstedt for at finde en bevaret Renæssancegaard. Heller ikke Fyrsteslottene har haft ret Bestand. Hertug Hans den ældres Hansborg i Haderslev er ganske forsvundet; samme Skæbne havde de gottorpske Hertugers Slot i Tønningen; af deres Slot i Husum findes kun ribbede Rester, og af Tønder Slot staar kun Portbygningen. Selv Gottorp er i det ydre ilde medhandlet. Den smukkeste bevarede Slotsbygning fra denne Periode er ubetinget Hertug Hans den ældres Glücksburg, bygget 1580—81, der i Plananlægget er udpræget holstensk, idet de tre Huse med Langsiderne er sammenvoksede til et Komplex, hvis rige Virkning forøges ved to Hjørnetaarne. De fleste af de andre Slotte har tilhørt en mindre udpræget tysk Type; deres Længer har været ordnede om en firkantet Gaardplads. I et enkelt Tilfælde skyldes dette sandsynligvis direkte dansk Paavirkning, idet Husum synes at have efterlignet Frederiksborg, men i det hele og store kan der dog ikke af dette Forhold drages nationale Slutninger.

Tyske Forfattere, der kom sydfra til Slesvig-Holsten, har med alle de nævnte Ødelæggelser for Øje kunnet kalde Hertugdømmerne kunstfattige Lande. Men andre, der hørte hjemme eller voksede fast heroppe, har energisk taget til Genmæle mod denne Kritik. Og vi ved alle, at Slesvigs Renæssancekunst ikke skal bedømmes efter Slotte og Herregaarde, men at den bør maales med borgerlig Alen, og at dens Indsats er at søge i

Kunsthåndværket, i Købstædernes Arkitektur og i den deraf afledede Bondekunst.

Det er betegnende, at Træskærerkunsten nu blev Landets mest blomstrende Haandværk. Trods mange gode og dygtige Stenhuggerarbejder kan Hertugdømmet i saa Henseende ikke naa op paa Siden af Kongeriget; det har aldrig haft saa store og produktive Ligsteværksteder som dem, der i det 16. Aarh. har virket i de danske Stiftsstæder, og selv om Slesvig Domkirke rummer et Pragtværk som det importerede Gravmæle over Frederik I (af den berømte Antwerpener-Kunstner Cornelius Floris), savner man selv i det sydlige store Adelsmonumenter. Træet passede Borgerne bedre end den hugne Sten. Allerede i den sidste Middelalder var Billedskæererne uhyre produktive; af sentgotiske Altertavler i mer eller mindre fuldstændig Stand kan der i hele Slesvig optælles henved 150, de fleste fra Tiden omkring Aar 1500 og endnu senere. Men endnu i denne Periode er de lokale Frembringelser vanskelige at skelne fra det, som produceredes i Lübeck og andre nordtyske Byer. Stedlige Haandværkere har vel frembragt ikke saa faa af de figurvrindende, overlæssede Passionstavler, som forekommer hyppigere her end i Kongeriget, men Særpræget er endnu svagt, meget svagt, og fraregnet enkelte Værkstedsgupper, hvoraf en af de bedste maaske kan stedfæstes til Ribe, er den lokale, sentgotiske Figurkunst blot en provinsiel Afglans af Nordtysklands. Anderledes blev det under Renæssancen, da Kirkerne her ligesom nord for Kongeaaen fornyedes med nyt, lutheransk Inventar, og da Bykirkerne behængtes med borgerlige Epitafier, saaledes som det smukkeste og rigeste ses i Tønder. Mellem de talrige Billedskæerere kom der nu Mænd, som indenfor Tidens Rammer gav deres Arbejder et personligt Særpræg; det gælder, for kun at nævne et Par af de mest produktive, Henrik Ringerink i Flensborg, og de to Hans Gudewerth'er i Eckernførde, den første Mesteren for de store holstenske og sydslesvigske Adelskister, som han overbroderede med Snitværk uden at taale den mindste tomme Flade, og Sønnen, den yngre Hans Gudewerth, der ubetinget var sin Tids dygtigste og fineste Billedskæer i Østersølandene,

den genialeste Fortolker af Bruskarokkens Ornamentik, som han forstod at give en næsten rokokoagtig Elegance.

Spørger vi paa dette Omraade om Nationalitet, skal det villigt indrømmes, at Renæssance-Haandværket var tysk, baade i Sprog og i Karakter. Plattyske som Billedskæerne var ogsaa de udmærkede Metalstøbere, som især virkede i Flensborg (den sentmiddelalderlige Peter Hansen, Renæssancemestrene Gert v. Meerfeld den ældre og Mikkel Dibler) samt i Husum (Melchior Lucas Grapengeter, hans Slægt og Efterfølgere). Da selve Kongeriget paa dette Tidspunkt, omkring Aar 1600, hentede sine Impulser fra Tyskland, da Haandværket overalt i Danmark gennemsyredes af tysk Lavsvæsen og Zünftighed, og da Byernes Overklasser var stærkt fortyskede, kan dette ikke vække Forundring. Snarere maa man forbauses over, at der virkelig en Tid kunde trives en Gruppe Snedkerværksteder, der sprogligt og lokalt set tenderer mod Danmark. Det er dem, der tilhører den ejendommelige, vestjyske Overgangsstil mellem Gotik og Renæssance, kendetegnet ved sin dekorative Udformning af det sentgotiske Foldeværk og ved sin bondske og naive, men kraftige og særprægede Behandling af Ungrenæssancens Akanthusværk. I Nordvestslesvig viser denne Stilgruppe sig udpræget som en Bondestil, der bæres af Landsbykunstnere som Mads Moversen paa Skærbækengen, og hvis Traditioner holder sig livskraftige helt ned i 1650'erne, længe efter, at det øvrige Land var gaaet over til de følgende Stilarter, Højrenæssance og Bruskarok. Danske Indskrifter som det yndede Møbelvers: »Gud give os alle paa denne Ø, ærlig at leve og salig at dø«, lader os ikke i Tvivl om, at det er den dansktalende Bondestand, der har baaret denne Lokalkunst, og en Sammenligning mellem Sognene Nord og Syd for Kongeaaen viser med al mulig Tydelighed, at Ribe har været Skolens Centrum. Det vestjyske Foldeværk har sine ypperste Repræsentanter i selve Stiftsstaden, og her maa Landsnedkerne have lært Haandværket, inden de begyndte at drage rundt fra Landsbykirke til Landsbykirke for at tilvirke Inventåret paa selve Stedet. Det synes, som om de gamle Stiftsgrænser har Betydning for Ribetypernes Udbredelse.

Skønt den vestjyske Snedkerskole danner en sluttet Helhed, er der et Forhold, hvori Hertugdømmet skiller sig fra Kongeriget. I Nørrejylland er det de kirkelige Opgaver, som dominerer, i Sønderjylland synes de verdslige Møbler at spille en betydelig større Rolle. Aarsagen kan i nogen Grad være moderne Antikvitetshandlerdrift, men ligger dog efter alt at dømme dybere; dels i den slesvigske Bondestands relative Velstillethed, der tillod den en større Luksus, dels i en konservativ Vedhængen ved det tilvante. Denne Konservatisme, der er en Grundbetingelse for al Folkekunsts Opstaaen og Livskraft, mærkes atter og atter i det slesvigske Landsbyhaandværk. Allerede samtidigt med eller snarere et Par Aartier før Ribestilens Opstaaen kan man skelne en særegen frisisk Møbelgotik, og senere, i Løbet af 17. Aarh., gentager Fænomenet sig i Landets østlige Dele, hvor den danske Bondestand holdt ved Højrenæssancens Kasetteværk og dyrkede denne Ornamentik helt ned til Aar 1700. Saa fængslende og frisk som den vestjyske Sengotik er denne Stilfase ikke, men skønt vi kender en ganske tilsvarende Bondestil over hele Kongeriget, er den slesvigske dog ogsaa her den rigeste og bedste. Ingen andre danske Bønder havde dengang Raad til at bygge sig saa statelige Gaarde som Haderslev-Aabenraaegnens Bullhuse og Bindingsværkslænger, ingen andre kunde give deres Stuer saadanne Egepaneler, og ingen andre Steder i Landet er der skabt Rum som f. Eks. den bekendte Gjennerpesel, hvis Paneler nu desværre sidder i Flensborgmuseet, medens Længen, hvorfra den stammer, vel endnu staar paa sin Plads, men indrettet til Kostald.

At Borgerne i Sammenligning med Bondestanden var mindre konservative, mærkes tydeligt i Byarkitekturen. Allerede under Renæssancen var Bindingsværket stærkt paa Retur i Købstæderne. Det triyedes bedst i den nordligste By, Haderslev, hvor der endnu inde i Gaardene skjuler sig adskilligt gammelt Bindingsværk, delvis med sentmiddelalderlige Traditioner, medens det er forsvundet ud til Gaderne. Den i den senere Tid atter og atter afbildede Præstegaard paa Naffet er desværre forlængst forsvundet, naar undtages dens Porthammerholt med Aarstallet

1591. Enkelte fornøjelige, noget yngre Bindingsværkshuse har der ogsaa været at finde i en By som Sønderborg. Men i Flensborg nøjes Bindingsværket med en ganske underordnet Stilling; der har ganske vist i den sidste Middelalder været bygget et saa rigt udskaaret Bindingsværkshus som den lille Bygning paa Hj. af Klostergangen og Søndertorv (nu nedrevet, Snitværket i Museet), men af Renæssance-Bindingsværk findes kun lidet, og dets Snitværk har været ret sparsomt; c. 1650 fik Knægtene gerne overdrevent rige, dybe Profiler. Det er ret betegnende for Flensborg, at Byens nysnævnte, ældste Bindingsværkshus ikke er en selvstændig Bygning, men kun en Udbygning paa et ældre, grundmuret Hus.

Selve Borgerhusets Type vidner nu om den stigende tyske Indflydelse. De nedersaxiske Bøndergaarde er omplantede til Købstaden som Gavlhuse, med Smalsiden til Gaden, med den rummelige Diele bag Indgangsdøren, flankeret af Smaakamre i Sideskibene, og med Opholdsrum (Pesel) føjet til i en Bagbygning. Typen, der kun spredt og ændret naaede op til Kongeriget og spores i nogle af Lillebæltsbyerne, i Helsingør samt i Københavns Lille Kongensgade, krydses ogsaa i Sønderjylland med det danske Langhus og optræder noget vekslende i de forskellige Byer, svagest i de nordlige, stærkest i de sydlige. Den for Flensborg mest karakteristiske Form, med en eller to smalle Bagbygninger, er ogsaa danske velkendt fra Mejborgs Rekonstruktioner i Gamle Danske Hjem; paa selve Stedet vil man nu forgæves søge saa velbevarede Eksempler. Senere Ombygninger og Moderniseringer har hærgnet Facaderne slemt, og selv de maleriske, smalle Gaardslipper med deres kulisseeagtige Bebyggelse er nu kun sjældent i nogenlunde præsentabel Stand. Saa mange Rester er dog bevarede, at det ikke er vanskeligt at fastslaa de flensborgske Stenhuses Herkomst. De hører til den baltiske Murstengotik, og særlig er de paavirkede fra Lübeck. Det gælder de ældste, endnu ganske faatallige, sentmiddelalderlige Ejendomme (Søndertorv 8 og de lidt yngre Søndertorv 9 og 12, hvis Gavlblendinger er i Slægt med Byens Nørreport), og det gælder de langt talrigere yngre Stenhuse, der bærer eller

har baaret Aarstal fra 1569 til 1617, og mellem hvis Detailler der kan træffes snoede Profilstave af lybske Formsten og Terrakottarelieffer fra Statius v. Dürens Værksted i Hansestaden. Begge Dele importeredes forøvrigt til Kongeriget. Noget anderledes er Stamtræet for de beslægtede Bygninger i de vestlige Byer, af hvilke Tønder er fattig, Husum derimod rigere paa denne Hustype. Her er det vel lignende Gavlhusformer, lignende gotiserende Blendinger med Renaissance-mæssige Fladrundbuer, men Enkelthederne er dog afvigende og peger i Retning af Nederlandene. En saa ejendommelig Materialblanding som en »grundmuret« Blendingsgavl, kragende over en Bindingsværksfacade, har Slægtninge langs Vestkysten ned til Holland.

Denne hollandsk-frisiske Vesterhavsarkitektur mærkedes ogsaa i den senere Middelalder. Den har sat sit Stempel paa Kirker i Ejderstedt (Kotzenbüll, bygget 1494 af Mursten i moderne Skiftegang, med Sandstenskvadre i Hjørnerne), og paa Hertugdømmets Nordgrænse har den præget Ribe Domkirkes store Taarn. Under Renæssancen, da nederlandske Bygmestre indkaldtes som Bærere af den nye Arkitektur, og da hele Danmark kulturelt og politisk paavirkedes saa stærkt af de opløstrende Fristater, trængte disse hollandske Impulser langt dybere ind i Slesvigs Kunstliv, især et Par Aartier ind i 1600'erne. Samtidig med, at Kristian 4. grundlagde Kristianshavn, forsøgte Hertugen af Gottorp at skabe en hollandsk Koloni i Frederiksstad ved Ejderen, hvis Byplan er formet af en Hollænder, og hvis Arkitektur trods Bombardementet 1850 endnu bestemmes af nederlandske Trappegavle, vandret leddelte med buet Toptinde. Det pragtfuldeste af Byens Huse, den saakaldte »gamle Mønt« fra 1626, (oprindeligt en Del af et planlagt, men aldrig fuldført Statholderhus og nu tilhørende Byens Mennonitermenighed), ser ud, som det fiks og færdigt var blevet flyttet derop fra en af Zuidersøstæderne; i en hollandsk By som Hoorn findes der ganske lignende, sirlige Murstensmønstre.

Frisisk Folkeslægtskab, fælles Naturforhold i Marskegnene, hvor Brudstenen maatte hentes langvejs fra, og hvor Lerklægstenen var det naturlige Byggeemne, nære Handelsforbindelser,

alt maatte virke til at fremme de hollandske Impulser. Hollandske Skabe og andre Møbler, enklere og renere end de hjemlige, uden deres rige Snitværk, men udmærket snedkrede, importeredes i ret stort Tal til Vesteregnene og spredtes over hele Hertugdømmet. I Arkitekturen skyldes den rige, dekorative Udnyttelse af de smedede Murankerhoveder, der gerne formedes som Aarstal og Bygherrenavne, sikkert væsentlig hollandske Impulser, og samme Oprindelse har de enklere Gavltyper, som Senrenæssancen yndede, enten med glat Sandstensafdækning, der følger Taglinjerne og kun har Trapper eller beskedne Ornamenter ved Fod og paa Top, eller den helt glatte Murstensgavl med indadvendte Spidsmønstre indenfor Taglinjerne. Alt dette er Detaljer, som vi i Kongeriget kender saa godt, fordi vor samtidige Arkitektur har øst af samme Kilde.

Det hollandske Islæt i den slesvigske Kunst holdt sig lange Tider og mærkes gennem hele det 18. Aarh. Ganske vist, den nederlandske Palladiostil, der fik saa stor Betydning for København, naaede ikke til Sønderjylland, vel nærmest paa Grund af Landets Lidelser under Svenskekrigen og den deraf følgende økonomiske Tilbagegang, som ogsaa hæmmede og kuede Kunsthaandværkets fortsatte Blomstring. Men iøvrigt skete der ikke væsentlige Ændringer i de kulturelle og sociale Forudsætninger, som bestemte den slesvigske Renæssancestil. Gottorps Fald og Frederik 4.'s Inkorporation af Hertugdømmet kom ikke til at betegne nogen virkelig Ændring i Forholdet mellem dansk og tysk; ved at bortfejle et kunstinteresseret og rigt tysk Hof virkede den kunsthistorisk set nærmest til at fremme Renæssansetidens Udvikling i Retning af det smaaborgerlige.

Ogsaa i Enevoldstiden er den slesvigske Stormandsarkitektur mindre interessant. Det statelige Schackenborg, der byggedes af Frederik 3.'s Feltherre Hans Schack i 1660'erne, er barokt symmetrisk og regulært, men dets stejle Tage og dets knejsende Gavle af hollandsk Type knytter det til den ældre Tradition. Rigere, langt mere palæagtigt var Frederik Ahlefeldts Graasten, som nu desværre kun kendes af mangelfulde Afbildninger og ombyggede Rester; Slotskapellets Indre er det eneste velbevarede

Parti. Anlægget har sikkert været langt virkningsfuldere end de samtidige Ombygninger af Gottorp, hvor Hertug Frederik 4. c. 1700 ofrede en Del af det gamle Renæssanceslot for en vældig, alt for stor og dog ret smaalig Facade. Iøvrigt er der kun at nævne de to Slotte paa Als, Nordborg, der ombyggedes 1670, hvis eneste interessante Del, den mærkelige Porthbygning, nu er raseret, og Augustenborg, en ret nøgtern Senrokokobygning fra 1770—76, hvis livfuldeste Dele er Sidelænger og Porthus. ●

Selv Købstadsarkitekturen lykkedes bedst i de smaaborgerlige Lag. De slesvigske Bygmestre, der i Løbet af 18. Aarh. fik de noget større Købstadshuse at bygge, stod overfor den vanskelige Opgave at indpode dets akademiske Stilformer paa de snævre Gavlhuse, hvis sammenknebne Facader med de smalle Vinduesposter kun passede ilde til Barokkens storladne Pomp. Det indbød til at bevare de svungne, renæssanceagtige Kamgavle, som holdt sig hernede længere end i Kongeriget, hvor kun lokale nørrejyske Murmestre viste en lignende Konservatisme. Vi danske kender alle den svungne Gavl paa Helligaandskapellet i Flensborg (rimeligvis samtidig med Rytterspiret fra 1761). Paa Byens rigeste Husfacader forekommer stateligere Eksempler (Holm Nr. 45 fra 1726, med Sandstensdetaljer, og det kønne Hus Nørregade Nr. 8, nu indrettet som »Alt-Flensburger-Haus). Symmetriens Fordringer er paa disse Facader imødekommet ved at udstyre dem to Karnapper, som virker til at skjule Manglerne i Helheden. Men selv hvor man prøvede med Typer, der nærmer sig de københavnske Ildebrandshuse fra Aarene efter 1728, maatte man knibe Vinduerne sammen og gøre Pilastrene ganske smalle (Pastoratet 1745, Søndertorv Nr. 15). Mere hjertevindende er i Virkeligheden de noget tarveligere og enklere Huse, der vrimler i Flensborgs Smaagader, og hvis væsentligste Smykke er Smedejernsankrene, som fastholdtes gennem hele Aarhundredet og florerede, da der i 1770'erne og 1780'erne atter kom Opgangstider, og da man derfor byggede talrige nye Smaahjem.

Lignende borgerlige Smaahuse gør Aabenraa til en malerisk og indtagende By. Paa Vægtergade, i Slotsgade og mange andre

Steder i den lille By føler man bedre end i den større Naboby denne Arkitekturs stemningsfulde Hyggelighed. I al dens Enkelhed faar den mangfoldig Afveksling ved de varierende Hus-typer, de forskellige Krydsninger mellem danske Langhuse og tyske Gavlhuse. Som Arv fra den »gotiske« Renæssance er der bevaret en vis Uregelmæssighed; Karnapper stikker frem i Fortovet og bryder den strenge Symmetri, der heller ikke respekteres ved Gadedørenes Placering. De sparsomt anvendte murede Detaljer, Lisener og Baand, enkle Portalindfatninger og Vinduesgavle afledes af det 18. Aarh.s Former; Frontonerne reduceredes jævnlig til en svagt buet Profil, der som en Larve bugter over Vinduerne. Renæssancemæssige er de talrige Smedejernsankre, der omkap med de mange Indskriftstavlers morsomt snørklede Barokbogstaver fortæller om Byggeperioderne, der begyndte 1713, kulminerede i Aartierne omkring Aarhundredets Midte og ebbede ud i 1770'erne. Endnu 1813 kunde man dog bygge Huse med Jernankre.

Haderslev har efter en Ildebrand 1759 haft en lignende Byggeperiode, men interessantere er dog den lille Hernhutterby Kristiansfelt, hvor Grundstenen til det første Hus blev lagt April 1773, saa sent, at Menighedens spartanske Smag allerede mødes med Nyklassicismens Soberhed. Den lille Stad har strengere og enklere Arkitektur end nogen af de rigtige Byer.

Ovre i Vesteregnene stadfæster Købstæder og Flækker, at de mindste og jævreste Huse er de bedste. Fornøjeligt pralende er de store Pragtportaler paa de mest velhavende Borgerhuse i Tønder, af hvilke de ældste tilhører Bruskarokken, nogle flere Rokokoer og de yngste Louis-XVI-Stilen, og som gennem alle Stilvarianterne dog fastholder en ubrudt Tradition, en Hang til Rigdom og Overlæssethed i Detaljen, der ellers mere hører hjemme i det sydlige Slesvig, i Holsten og i Ditmarsken, men som forøvrigt atter og atter føles, naar man vil sammenligne slesvigsk Kunsthaandværk fra denne Periode med kongerigsk. Tønders Smaahuse har, med talrige lokale Ejendommeligheder, lignende Karaktertræk som de samtidige i Aabenraa, men baade her og i de vestlige Flækker, især i den herlige lille Stad Møgel-

tønder, ejer de dog et Plus forud for de østlige Standsfæller. Østerpaa brugte man overvejende gule eller flammede »Flensborgersten« og kalkede helst Murfladerne; vesterpaa fastholdt man ved Siden af de andre Traditioner ogsaa Renæssancens Forkærlighed for røde Mure, hvad enten man nu lod Stenene virke ved deres naturlige Farve, eller man efter Renæssanceskik foretrak at rødkalke dem og trække dem med hvidkalkede Fuger.

De straatækte Bondebygninger i Vestslesvig og paa Vesterhavsøerne viser med uomtvistelig Tydelighed, at dette Farvevalg, der gaar paa tværs af Tidens sejrende Rokokosmag, kommer fra Syd og Vest og hænger sammen med de hollandsk-frisiske Elementer. De ældste Grundmure, med Aarstal fra 1614 og 1634, findes sydpaa, selv om der i Lindholm og helt oppe i Skærbæk kan træffes et enkelt Hus med gotiserende Detailler; paa Amrum omtales Grundmurene som noget nyt allerede kort før Aar 1600. Paa de frisiske Øer Før og Sild forekommer gammeldags Spidsgavle i vekslende Former, og i de maleriske Huse trivedes en ejendommelig, traditionsbunden Hjemmekultur. Karvesnittet har sin særlige frisiske Type, Stolene tilhører ofte en Type, som kendes i Holland og England; hvor Stue-Væggene ikke er panelede, dækkes de gerne af glaserede hollandske Tegels, ofte med Billede af Ejerens Skude. Det lokale Særpræg strækker sig ogsaa til Kirkegaardenes Gravmæler, de oprejste Sten, der er prydede med lignende dekorative Bogstaver som Hus-tavlerne i Aabenraa; ogsaa denne Gravmæletype kom fra Sydvest, og medens den paa Før først optræder c. 1700, kan den i Ditmarsken følges tilbage til Begyndelsen af 1500'erne. Hol-lænderne og Nordfriserne er begge Skipperfolk, og begge er derfor udpræget renlige Folkestammer. I Kampen mod Vesterhavet lærer de søfarende, at det gælder at holde alle Grejer i Orden og at indrette sig fint i den lille Kabys, og denne Lære nyttes ogsaa paa Landjorden; med de samme Farver som Skuden males Huset; Stikkene over Døre og Vinduer farver Friserne med vekslende hvide, grønne og sorte Sten.

Trods alle Fremskridt blev der i de nordfrisiske Bygninger tilbage Relikter af ældgamle Traditioner; der staar jordgravede

Stolper inde bag de murede Ydermure. Og trods al nederlandsk-frisisk Karakter vedblev Grundstammen dog at være dansk. Kun paa selve den frisiske Fastlandsmarsk optraadte den nederlandske Hustype Hauberg'et. Ellers møder vi overalt udenfor de egentlige Købstæder det solrette Langhus; det hersker endogsaa paa de nordfrisiske Øer, hvor Sagn beretter, at en dansk Konge i ældgamle Dage skal have paatvunget Friserne dansk Byggeskik. En af Versionerne lyder paa, at Kong Gudfred (som ogsaa efter Saxos Fremstilling underlagde sig Frisland), skulde have befalet Friserne at gøre Norddøren saa lav, at de maatte bøje sig for Danmark, naar de gik ud; men Friserne indrettede sig saa ogsaa Syddøre og bøjede sig den forkerte Vej! Selvfølgelig er dette kun Sagn; men hvorledes det end forholder sig, sikkert er det, at Langhustypen for os danske giver det nordfrisiske Hus en hjemligt virkende Karakter.

Den frisiske Vesterhavskultur bredte sig i 18. Aarh. til de nordlige danske Naboøer, til Røm, Manø og Fanø. Og samtidig trængte Grundmurene sejrrikt frem i det danske Bondeland. Medens Angel og Als sejt holdt fast paa Bindingsværket, gik de vestlige og nordlige Egne mere og mere over til Teglbrændingen. C. 1775 var de fleste Bøndergaarde i Tørninglen grundmurede; i Ug var man nylig begyndt at brænde Sten, og Præsten i Bevtoft havde virket for Teglbrænderiet i Nørre Rangstrup Herred. Ved Aarhundredskiftet sejrede Murværket i Ribe og Vejle Amter. Og jo længere man naar ud i Bevægelsens Periferi, des senere bliver ogsaa Murværkets Stilformer, og des mere paavirkede Detaillerne af Nyklassicismen.

Muligt er det, at man i Landarkitekturens yngste Murstensdetaillier, i disse opdukkende nyklassiske Former, kan finde et dansk Element, et Genskin af Københavner-Akademiets Lærdomme. Vi kender, ialfald endnu, ikke Navne paa lokale slesvigske Bygmestre som Mikkel Stubberup paa Vardeegnen og Per Hollesen i Brørup, og der ligger her en interessant Op-gave for Lokalforskningen. Men for Byernes Vedkommende ser vi, at omkring Aar 1800 gør københavnske Impulser sig gældende. Det er ikke til at undres over; Konge-Hertugen sad

jo i København, og hans Akademi maatte blive det kunstneriske Centrum for alle hans Lande. Men det er dog værd at pointere, at Akademiets Virksomhed betød et dansk Fremstød i Hertugdømmernes Kunstliv. Ikke blot droges Malerne til København, men kongerigske Arkitekter naaede helt ned til Monarkiets Sydgrænse. Endnu i 1750'erne var det Hamburger-Arkitekten Sonnin, der byggede Herregaarden Rundhof Syd for Flensborg, og ogsaa senere har Tyskere sikkert domineret de sydlige Herresæders Arkitektur, medens de nyklassiske Stukarbejder her og i Slesvig-Flensborg en Aarrække leveredes af Italienerne som Brødrene Angelo og Frants Anton Taddei fra Gandria ved Luganersøen, af hvilke den sidstnævnte i Aaret 1800 bosatte sig i Slesvig By. Men allerede Akademiets første Nyklassiker, Jardin, fik Opgaver fra Hertugdømmerne. Han skal straks efter sin Ankomst til Danmark have bygget Herregaarden Borstel i Holsten, og i sine sidste Københavneraar opførte han Amtsmandsboligen i Tønder. Langt mere betød imidlertid C. F. Hansen; det er bekendt nok, at han i sine yngre Dage var bosat i Altona, som Landsbygmester for Slesvig-Holsten. Hans rige Virksomhed her ligger udenfor vor Opgaves Rammer, og kun hans senere slesvigske Arbejder kan nævnes: Kirken i Husum, bygget 1829—33, og den arkitektonisk set langt interessantere Sindssygeanstalt i Slesvig By, bygget 1817—20, et storladent gennemført Anlæg, som desværre har lidt meget ved en senere Ombygning.

Samtidig mærkedes ogsaa Akademiets Indflydelse paa anden Maade. Axel Bundsen, der uddannedes i København og endte i Hamburg, arbejdede i Flensborg, hvor han 1812 opførte Kirkegaardskapellet i Hansen'sk Maner. 1804 havde han prøvet paa at komponere et Flensborger-Gavlhus, Angelbostræde Nr. 2, med nyklassiske Pilastre og joniske Kapitæler efter Harsdorffs Forbillede paa hans egen Gaard. Bedre er dog andre flensborgske Empirefacader, der i det hele og store viser en dansk Tilbøjelighed til at brede sig i Længden (Holm Nr. 12; Amtsmandsboligen, med Portparti i Hansen'sk Maner), og noget lignende gælder de enkelte nyklassiske Bygninger i Haderslev (Badstue-

gade og Naffet Nr. 1, af hvilke det sidstnævnte er opført af en lokal Murermester, Christiansen, c. 1835)¹⁾.

Endnu i Louis-XVI-Ornamentikken kunde man indpode Landets Haandværkertraditioner, den udviklede Empire betød derimod et stærkere Brud med det overleverede. Man forstaar i Grunden godt de brave holstenske Borgere i Neumünster, der kæmpede som Løver mod den C. F. Hansen'ske Kirke, Regeringen vilde give dem. De fik den alligevel, og her som i Husum virker den som en fremmed Fugl. Det lader sig ikke nægte, at den akademiske Nyklassicisme med sine antikke Former og sit Palladio-Væsen er international, mere end de forudgaaende Stilarter. Men Sagen har dog ogsaa en anden Side, der næppe har været tilstrækkelig paaagtet, og trods alt det fremmede tror jeg, at den ypperlige danske Nyklassicisme ikke blot er betinget af, at vi dengang havde et dygtigt Akademi, men ogsaa af nationale danske Karaktertræk.

Da jeg for nogen Tid siden prøvede at skrive en skitse-mæssig Oversigt over københavnsk Arkitektur, kundę jeg ligesom nu, da jeg forsøger at karakterisere danske og tyske Elementer i Slesvigs Stilhistorie, ikke lade være med at spørge: er der ikke under al Paavirkning udefra en national, dansk Nuance i vor hjemlige Arkitektur? Og jeg mener, at den kan følges gennem de sidste Aarhundreder, naar vi ser, hvorledes Danmark vælger og vrager mellem de fremmede Stilarter. Først anslaaes Tonen i den nøgterne, redelige, nederlandske Palladiostil. Dens Optagelse herhjemme er vel fra første Færd et historisk Fænomen, betinget af Landets politiske og kommercielle Forbindelser med Nederlandene. Men naar Charlottenborgs Stil slog saa godt an hos os, vidner det sikkert ogsaa om aandeligt Slægtskab. Og senere dør denne Tone ikke. Frederik 4.'s Arkitektur tog meget i Arv fra den forudgaaende Slægt og brød ikke Traditionen. Selv Christian 6.'s store, pragtfulde Slotsbygninger er for deres Tid forholdsvis maadeholdne og beherskede; vi har i Danmark ingen virkelig vild og voldsom Storbarok. Vi modtog

¹⁾ Oplysningen herom skyldes Museumsdirektør M. Mackeprang.

helst det beherskede og dæmpede, undgik det pralende og brovtende. Derfor fandt Jardins franske Smag saa god en Jordbund i Danmark, hvor Harsdorff knyttede Traadene mellem den gamle nederlandske og den nye Klassicisme, og hvor C. F. Hansen i al sin Storladenhed dog ikke bryder denne Overlevering. Selv igennem det 19. Aarhundredes Brud med Fortiden bevares i det hele og store Uviljen mod det udfordrende, det altfor fremtrædende, Tilbøjeligheden til at vælge den gyldne Middelvej, og som Følge deraf, Sansen for de rolige, harmoniske Virkninger; den lever i den Nyrop'ske Skole, og den er ikke død hos de yngste. Selv dansk Bondekunst har skyet Overdrivelserne; danske Bondevævninger tenderer i Retning af de smaa Mønstre og de dæmpede Farver, danske Bondedragter undgaar outrerede Moder. »Vi er ikke skabte for Højhed eller Blæst«.

Sammenlign hermed svenske Stilarter fra de sidste Aarhundreder, fra Tessin til Nutiden! Eller sammenlign dansk og tysk! Selv i Nordtyskland mærker vi den voldsomme sydtyske Barok. Atter og atter mødes en Hang til at stille Sagen paa Spidsen, som ligger os danske fjern. Den tyske, sengotiske Haandværkerdygtighed, der overvandt de utroligste tekniske Vanskeligheder og elskede de besværligste Kunststykker, føles ogsaa gennem de følgende Stilarter, baade i Renæssancen og senere. Tysk Rokoko virker som Hornmusik, hvor fransk Rokoko klinger som et Strygeorkester. Siden Bruskarokkens Tid har vi trods al tysk Paavirkning kun haft lidet tilsvarende i Danmark. Og trods alle det moderne Monumentraseris Synder er vi aldrig naaet saa langt ud i det urimelige som vort Nabofolk. Istedløven og Germaniabronden i Flensborg, Skamlingsbanken og Knivbjerg illustrerer tilstrækkeligt Modsætningen.

Rent bortset fra saadanne Monumenters historiske Indhold føler vi her slaaende den kunstneriske Kontrast, og selv om de nyeste Retninger i Arkitekturens Verden nu som før løber parallelt paa dansk og tysk Side, udvisker de næppe mere Nationalitetspræget; Kontrasten mærkes af enhver dansk, der ser den moderne tyske Arkitektur i Sønderjylland, og vi danske har Lov til at glæde os over, at vor lille Nation i de vekslende Tider

ogsaa paa Arkitekturens Omraade har kunnet hævde os. Men naar vi nu føler Modsætningen nationalt, maa vi ikke uden videre overføre vor Opfattelse paa Fortiden. Selv vor Nyklassicisme var ikke bevidst national, og kun ubevidst afspejler Stilarterne Nationernes Kulturkamp i det omstridte Land. At de, i Overensstemmelse med Historiens Gang, viser os Tyskhedens Fremtrængen paa gammeldansk Grund, bør ikke formindske vor Kærlighed til den sønderjyske Arkitektur, vi kan og bør glæde os over, at netop de nationale Brydninger og de forskelligartede Impulser har givet den sit Særpræg.

Nyere dansk og tysk Litteratur.

Endnu i Aarene mellem de to slesvigske Krige traadte den hjemlige Arkitekturhistorie sine Barnesko, men selv om det kneb baade med Forstaaelsen og med Interessen for de nyere Stilarter, var man dog kommet godt i Gang med Studiet af Middelalderens Bygninger. Det danske Hovedværk, Traps »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig«, der udkom 1861—64 i Tilslutning til første Udgave af Traps Danmark, vidner smukt om denne vaagnende Interesse. Den alsidige Udgiver havde personlig en ikke ringe Sans for Arkitekturens Historie; i Danmarkstopografien prøvede han selv sine Kræfter med at skrive en kort Afhandling »Om Bygningsformerne i Danmark« med særligt Hensyn til Værkets Billedbilag, og til Slesvigbogen skaffede han sig gode Medarbejdere. Mellem de smukke, sirlige Stentryk er der Planer og Opmaalinger af de vigtigste Mindesmærker, og i Modsætning til alle ældre Topografier bringer Teksten gode Redegørelser for de interessanteste Kirkers Bygningshistorie; i kortfattet og knap Form hviler de i mange Tilfælde paa førstehaands Iagttagelse, og trods al følgende Litteratur har Traps Slesvig den Dag i Dag bevaret sin Værdi ogsaa paa dette specielle Omraade. De nyere tyske Topografier, f. Eks. et Værk som Oldekopp's Schleswig, staar i saa Henseende langt under Trap, og end ikke det tyske Oversigtsværk over Hertugdømmets Kunsttopografi kan helt erstatte det; betegnende nok gengiver det for en Række Monumenters Vedkommende det Trap'ske Illustrationsstof.

Medens de senere Udgaver af Traps Danmark har søgt at bevare hans Traditioner og bringe saa gode arkitekturhistoriske Oplysninger som muligt, mangler vi Værker, som kan sidestilles med Tysklands Kunstinventarer. Nationalmuseets mangeaarige Undersøgelser, som er kommet de sidste Udgaver af Trap tilgode, er vel i de sidste Aar fremmede med betydelig Kraft, men Resultaterne henligger indtil videre i Museets Arkiv, og de vældigt stigende Omkostninger ved Bøgers Fremstilling hænger som en truende, mørk Sky over det paatænkte Værk om »Danmarks historiske Mindesmærker«. Hertugdømmerne derimod har forlængst faaet deres Kunstinventar. Knap en Snes Aar efter, at det første tyske »Inventar der Baudenkmäler« var udkommet (for Regierungsbezirk Kassel 1870) udsendte den senere Provinzialkonservator, Dr. Richardt Haupt »Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein« I—III (Kiel 1887—89), et ikke mindst for sin Tid betydeligt Arbejde, gennemført med beundringsværdig Flid og Energi. Kirke for Kirke beskrives Bygning og Inventar, og paa lignende Maade gennemgaas Købstæder, Herregaarde og Slotte. Jagttagelserne i Marken er supplerede med Henvisninger til ældre Litteratur og Arkivundersøgelser, der væsentlig skyldes Pastor Biernatzki i Bargum. Et udførligt Sagregister med tilhørende Ordbog letter i høj Grad Benyttelsen, og Kunstnerregisteret over Bygmestre, Billedhuggere (Billedskærere, Snedkere), Malere og Metalstøbere er af grundlæggende Betydning; brugt sammen med selve Teksten og det rige Billedstof giver det en ypperlig Oversigt over Kunsthaandværket, især paa Renæssancetiden. For al senere Forskning har Haupt været en uundværlig Vejledning og en Fundgrube af Rang, ivrigt benyttet af tyske Videnskabsmænd, der sydfra kom til Provinserne, og ogsaa til stor Nytte for dansk Videnskab, der altid vil vide at paaskønne, at Haupt i nationale Spørgsmaal har vist sympatetisk Forstaaelse af Danskheden og ikke søgt at tilsløre eller bortforklare de danske Elementer i Slesvigs Fortidskunst. (Se f. Eks. Bind I, S. 7, Indledningen til Kreis Apenrade).

Trods al Flid og Omhu er det dog paa Forhaand udelukket,

at et tidligt gennemført Oversigtsværk som Haupts kan blive tilfredsstillende paa alle Punkter. Det 18. Aarhundredes Arkitektur, for hvilken Interessen i 80'erne endnu var minimal, er yderst flygtigt behandlet, Nyklassicisme og Empire næsten ganske forsømt. Selv for Kirkernes og Kirkeinventarets Vedkommende føles det, at Haupts Hjælpere har været af forskellig Kvalitet; de tegnede Billeder er stundom under al Kritik, og Beskrivelserne kan hist og her være fejlfulde nok. For at gennemføre Værket er Gravmindernes personalhistoriske Oplysninger reducerede til et Minimum, hvad der straffer sig med Hensyn til Epitafiernes nøjagtige Tidsfæstelse; selv betydelige Gravsten, som nævnes af Trap, kan være forbigaaede i Tavshed. Og rent bortset fra direkte Fejl kan der i kortfattede Beskrivelser og registeragtige Sammenstillinger ikke siges alt, men kun gives et Grundlag, hvorpaa den senere Forskning maa bygge videre.

Ligesom Biernatzski har fortsat sine Kildestudier (se Zeitschr. Sch.-Holst. Geschichte Bd. 47), saaledes har ogsaa Haupt i et langt og virksomt Liv arbejdet videre paa at uddybe sit Værk, ikke mindst i Praksis, idet han 1892 blev den første Provinsialkonservator i Provinsen Schleswig-Holstein. I denne Embedsstilling har han udsendt korte, aarlige Beretninger, og en yderst kortfattet, men instruktiv Oversigt over sit Livsværk og dets Hovedresultater har han skrevet til Schleswig-Holst. Kunstkalender 1920. Uden her at komme ind paa nogen Kritik af de udførte Restaureringer skal det kun fremhæves, at Haupt bebuder et Tillæg til Kunstinventaret, hele to Bind, af hvilke det første skal have Titlen »Geschichte und Art der Baukunst im Herzogtum Schleswig«, et Værk, som ogsaa vi danske venter med Længsel og vil modtage med Glæde.

Arkitektur- og Kunsthistorie er saa nær knyttet til den praktiske Virksomhed for Mindesmærkernes Bevaring, at et saadant Værk nødvendigvis maa bringe talrige, yderst værdifulde Iagttagelser. Og netop Sammenknytningen af Teori og Praksis har ogsaa maattet medføre, at den tyske Forskning efter 1864 fik langt bedre Vilkaar end den danske, da Interessen for Midlalders og Renæssancekunst for Alvor blomstrede op, og da

Posselt havde slaaet til Lyd for Studiet af Hertugdømmernes kirkelige Kunst (Afhandl. i Hist. Zeitschr. XI, 1881 og Schl.-Holst. Jahrb. 1884). Men fra dansk Side blev Studiet trods alt ikke helt opgivet, og især een Mand tabte ikke den sønderjyske Bygningskunst af Syne, Jacob Helms. Som theologisk Kandidat og flittig Elev af Kunsthistorikeren N. L. Høyen var han 1850 kommet som Adjunkt til Ribe, hvor hans Interesse for Domkirken ogsaa førte ham ud til Omegnens Landsbykirker. Sit foreløbige Udbytte af Rejserne havde han udgivet i to Afhandlinger om Ribegnegens Tufstenskirker. (Ny kirkehist. Saml. I, 1859 og II), og det var ham, der paa Grundlag af selvstændige Iagttagelser skrev de bedste Bygningsbeskrivelser til Traps Slesvig; Høyens banebrydende Metode sammen med Helms sunde Iagttagelsesevne betinger deres Værd. Hvad Helms i sit lange Liv har virket for Ribe Domkirke og for Nørrejyllands Landsbykirker, kan ikke her omtales, saa lidt som hans gejstlige Virksomhed. Det kan kun nævnes, at han i Hovedværket om »Danske Tufstenskirker« (1894) atter behandlede de sønderjyske Bygninger af dette Materiale og tillige kort belyste deres Forhold til Granitkvaderkirkerne og Fraadstenskirkerne, og at han endelig i Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1898 skrev »Et Par Tillæg til Værket Danske Tufstens-Kirker«, af hvilke det væsentligste Afsnit handler om Slesvig Domkirke.

Allerede før Haupts Inventar og Helms' sidste Værker havde J. B. Løffler i sin »Udsigt over Danmarks Kirkebygninger fra den tidligere Middelalder (1888) kort omtalt forskellige sønderjyske Kirker og særlig dvælet ved Slesvig Domkirke, som han dog paa afgørende Punkter misforstod. Dens udviklede Bygningshistorie er først bleven mere indgaaende belyst ved den 1888—95 foretagne Hovedstandsættelse, da dens lige saa hæslige som store Taarn rejstes. De ved denne Lejlighed gjorde Iagttagelser er publicerede af Haupt og især af den ledende Arkitekt F. Adler (Zeitschrift für Bauwesen 1897, S. 187 f.), med hvis værdifulde Resultater Helms arbejdede, og endelig er en ganske kort Oversigt over Bygningshistorien givet af Haupt i Domkirkens »Amtlicher Führer«. En endnu rigere Litteratur end selve

Bygningen har dog det berømte Relief over Petersdøren fremkaldt. Første Gang i videnskabelig Form publiceret af Helms c. 1870. (Danske Magazin, 4. R., II. B., efter en Tegning af Høyen) og derefter omtalt af Löffler (Udsigt, S. 200), som læste enkelte Bogstaver, studeredes det senere grundigt af Haupt, der med Omhu rensede og læste Indskriften og behandlede Relieffet først i *Beilage zur Allg. Zeitung* 18. Jan. 1900, siden udførligt i »*Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte*« Bd. 47 (1917). Desværre har Haupt hverken været heldig med sin Tidsfæstelse, sin Figurforklaring eller sin Tolkning af Indskriften. Fra dansk Side har Dr. Fr. Beckett (Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1908) med større Ret hævdet, at den afbildede Stifterkonge ikke er Knud den Store, men Valdemar den Store, og at den ene af de to Helgener er Paulus, ikke Laurentius, og naar Haupt i Indskriften vil læse en politisk Hentydning til Stridighederne mellem Ærkestifterne i Lund og Hamburg, maa det indrømmes, at den svenske Forsker A. Helgeson (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1918) har Ret i sin Forklaring af Indskriften som rent og ublandet religiøs.

Foruden Studierne over Slesvig Domkirke har Haupts Forskertrang ogsaa frembragt en Række andre Arbejder især om kirkelig Bygningskunst, men kun sjældent lader de sig læse uden Forbehold. Ligesom han vil gøre Stiftskirken og dens Tympanon ældre end de danske Forskere, saaledes fører hans Fantasi ham ofte til at føre Monumenterne længere tilbage i Fortiden end forsvarligt. Denne Hang præger hans første større Arbejde, der behandler de holstenske »Vizelinkircken« (1888), og det samme mærkes ogsaa i senere Afhandlinger om Viselin og om romansk Murstensarkitektur (*Zeitschrift für Architectur* V, 1911 S. 72 ff.). Fra tysk Side er Haupts Opfattelser blevne stærkt imødegaaede af Stiehl i det nævnte Tidsskrift Bd. VI, en Polemik, hvori der dog kun i yderst ringe Grad nævnes slesvigske Eksempler¹⁾. Derimod behandles Løgumkloster ret udførligt i Paul Hoffmann: *Nordische Cisterzienserkirchen* (1912), en Dok-

¹⁾ Noget lignende gælder Fr. Adlers nu ret forældede »*Ursprung des Backsteinbaus* 1884 (S. 177—212).

tordisputats, der lider af alvorlige Begynderfejl, og Kirkens Istandsættelse under Krigen har fremkaldt en Afhandling af dens Restaurator, Regierungsbaumeister Eggeling (Schlesw. Holstein. Kunstkalender 1920). Om Rekonstruktionen af den ældre Tufstenskirke i Starup skriver dens Sognepræst i Kunstkalender 1918.

Trods disse spredte, tyske Bidrag er de senere Aars lødigste Arbejde om Slesvigs romanske Arkitektur kommet fra dansk Side, nemlig den Oversigt over »Sønderjyllands middelalderlige Landsbykirker«, som Museumsdirektør M. Mackeprang har publiceret i Aarb. f. nord. Oldkynd. 1914, sammen med en lille Opsats om Spandet Kirkes Alder, og som klart og sagligt efterviser deres Forhold til samtidig dansk og tysk Bygningskunst. Samme Forf. har desuden i Sønderjyske Aarbøger 1905 skrevet en Anmeldelse af Dr. E. Sauer mann: Die mittelalterlichen Taufsteine der Provinz Schleswig-Holstein (1904), der paa væsentlige Punkter supplerer og korrigerer dette Arbejde. Og selv om det ligger paa Grænsen af Arkitekturens Omraade, kan det ikke forbigaa, at ogsaa et verdsligt Monument, nemlig Danevirke, er fyldigst og bedst behandlet fra dansk Side, først og fremmest i Hovedarbejdet »Danevirke, archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet. Af Sophus Müller og Carl Neergaard« (Nordiske Fortidsminder, Bd. I), sidst af Vilh. La Cour i »Danevirke og Kampene paa vor Sydgrænse« (1917), der i populær Form fremsætter flere selvstændige, videnskabelige Opfattelser. Begge Værker bringer Oversigter over den omfangsrige, ældre og yngre Danevirkelitteratur, som det her vilde føre for vidt at opregne¹⁾.

I Modsætning til den gamle Grænsevold er Slesvigs middelalderlige Voldsteder yderst stedmoderligt behandlede. De er ikke optagne i Kunstinventaret, og en lille Oversigt af Haupt: Burgen im Herzogtum Schleswig (Der Burgwart, Jahrg. XVI) samt et Par spredte Enkeltstudier²⁾ kan kun i ringe Grad afhjælpe Savnet. Ikke stort rigere er Litteraturen om den egentlige Slots- og Herregaardsarkitektur, naar bortses fra det statelige Arbejde af

¹⁾ Sml. ogsaa K. Fabricius' Anm. af La Cour, Ugens Tilskuer VIII, S. 104 f.

²⁾ Haupt: Duburg, i Zeitschr. Schleswig-Holstein Geschichte Bd. 35.

Robert Schmidt »Schloss Gottorp. Ein nordischer Fürstensitz« (Leipzig 1887).

Men saa meget rigere er til Gengæld Litteraturen om Midlaldrerens og Renæssancetidens Kunsthaandværk, der er saa omfattende, at det kun er muligt at nævne de vigtigste Arbejder. Efter at det i lange Tider kun havde været et saa berømt Værk som Brüggemanns Altertavle i Slesvigs Domkirke, der havde opnaaet litterær Behandling, opdagede man i 70'erne og 80'erne efterhaanden den Skat af jævne Arbejder, der findes spredt rundt om i Landet. Medens Haudts Inventarisering lagde Grunden, tog de tyske Museumsmænd fat, og Haand i Haand med Indsamlingen til Museerne i Flensburg, Kiel og Hamburg blev der skrevet Smaaafhandlinger og Museumsberetninger, som bragte mange nye Iagttagelser. Lederen af Hamburgs Kunstgewerbemuseum, den fremragende Museumsmand Dr. Justus Brinckmann har først i knap og klar Form fremhævet det slesvigske Renæssancehaandværks kunstneriske Særpræg (Das Hamburgische Museum, 1894 og senere Aarsberetninger), men samtidig virkede ogsaa Heinrich Sauermann i Flensburg (Jahres-Berichte des Kunstgewerbemuseums in Flensburg, sml. Verwaltungsbericht 1901—05 og Bilder aus dem Flensburger Kunstgewerbemuseum 1907), hvis Museumsarbejde er fortsat af Sønnen, Dr. E. Sauermann, der foruden Museumspublikationerne har udgivet endnu et stort Billedværk: »Handwerkliche Schnitzereien des 16.—17. Jahrh.« (1910). De stateligste Publikationer er dog udgaaede fra Thaulow-Museet i Kiel, af hvis Embedsmænd Professor i Kunsthistorie ved Kiels Universitet, Dr. A. Matthæi, især har behandlet de middelalderlige Altertavler og andre figurlige Snitværker, dels i det forberedende Arbejde »Zur Kenntnis der mittelalterlichen Schnitzaltäre Schleswig-Holsteins« (1898), dels i det store Tavleværk »Holzplastik in Schl.-H. bis 1530« (1901). En senere Leder af Museet, Dr. Gustav Branth, har derimod særligt studeret Renæssanceperioden og udgivet en udførlig Monografi over Bruskarokkens ypperlige Eckernfördemester Hans Gudewerth (1898), ligesom han i Thaulow-Museets »Denkschrift des fünfundzwanzigjähr. Bestehens« (Bericht 1902—3) paaviste

den ældre Hans Gudewerth som Mester for en Række tidligere kendte, men navnløse Snitværker. Senest har Dr. Harry Schmidt optaget Biernatzskis Arkivarbejde og samlet skrevne Kilder til Hertugdømmernes Kunsthistorie (Gottorper Künstler, i Quellen und Forschungen Bd. IV—V, 1916—17).

Overfor denne rige Produktion, hvor Tallet af de nævnte Arbejder med Lethed kunde forøges, har Danmark paa dette Omraade kun ydet lidet. Det føles, at Tyskland, der har skabt Kunstindustrimuseerne, absolut har været i forreste Række med Hensyn til Studiet af Kunstindustriens Historie. For Middelalderens Vedkommende kan af danske Smaaaidrag nævnes den tidligt afdøde Museumsmand, Ivar Hertzsprungs Afhandling om de mærkelige Reliefrækker i Hyrup og Nørre Haksted (Aarb. f. nord. Oldkynd. 1901)¹⁾, for Renæssancens Vedkommende Chr. Axel Jensens »Snedkere og Billedsnidere 1536—1660«, der i en kort Oversigt over Kongerigets Snitværker ogsaa strejfer sønderjyske Spørgsmaal og i Polemik mod Dr. E. Sauermann hævder de nordvestslesvigske Almuearbejders danske Karakter. Og medens andre danske Værker paa disse Omraader har givet Afkald paa at medtage Slesvig, bør det fremhæves, at Arkitekt F. Uldalls »Danmarks middelalderlige Kirkeklokker« behandler det sønderjyske Materiale. Af de sidste Aarhundreders Kunsthaandværk er det, foruden Almuekunsten, især Fajancefabrikationen, der har været Genstand for videnskabelige Undersøgelser. Talrige Oplysninger om Fajancerne fra Fabrikkerne i Slesvig, Eckernförde, Rendsborg og de tilsvarende holstenske Virksomheder findes i Museernes Publikationer, og ogsaa paa dette Omraade har Brinckmann lagt Grundlaget. Paa dansk Side kan nævnes J. W. Frohne: Danske Fajancer (1911) samt Dansk Folkemuseums Vejleder og spredte Oplysninger i Kunstindustrimuseets Aarsberetninger.

En kort Oversigt over Hertugdømmernes Renæssance-Arkitetur findes i de forskellige Udgaver af Lübke: Geschichte der

¹⁾ Senest er disse mærkelige Relieffer og deres Kunstkreds behandlet af Svenskeren Carl R. af Ugglas i Gottlands medeltida Träskulptur (Stockholm 1915).

Renaissance in Deutschland, hvor den indføjedes i andet Oplag (1882). Men i Modsætning til Kunsthaandværket har den borgerlige Arkitektur fra de senere Aarhundreder ellers kun i ringe Grad været Genstand for videnskabeligt Studium. Fra dansk Side gennemgik Mejborg allerede i 80'erne den slesvigske Byarkitektur, men af sine Resultater naaede han kun at faa publiceret den korte, men malende Skildring af Flensborg og Byens gotiserende Stenhustype, der findes i »Gamle danske Hjem«. Fra tysk Side kan der foruden Bystudier af mere topografisk Natur og Smaabidrag¹⁾ væsentlig kun nævnes Arbejder af den Art, som det tyske Bogmarked før Verdenskrigen kunde bære i stor Mængde, Billedbøger, hvori Teksten gennemgaaende er ret værdiløs og intetsigende, og hvortil Billederne er valgte af praktiske og kunstneriske Hensyn uden dybere historisk Interesse. En Publikation af denne Art er G. Branth's »Wohnräume und Dielen aus Alt Schl. Holst. und Lübeck (1918), og et typisk Eksempel er Dr. E. Sauermann's »Alt-Schleswig-Holstein und Lübeck« (1912), der i usædvanlig tilfældig og usystematisk Rækkefølge bringer en Mængde, ofte gode Billeder af Privatbygninger, Interiører og Møbler, ifølge Titelbladet »aus fünf Jahrhunderten«, hvilket dog bør forstaas som de sidste tre-fire Aarhundreder. Af systematiske Mangler lider ogsaa den samme Forfatters mindre Billedhefter »Kleinstadtbilder aus Schleswig-Holstein«, »Apenrade« (1909) og »Aus Flensburgs alten Tagen« (1910). Men i al deres Uvidenskabelighed har disse Billedbøger utvivlsomt gjort deres store Nytte som Propaganda for den hjemlige, smaaborgerlige Bygningskunst, bidraget til at vække den æstetiske Interesse og tilvejebragt et Studiemateriale, som supplerer Haupt paa Omraader, der endnu i 80'erne var lidet paaagtede. I samme Retning har ogsaa virket den flere Gange tidligere nævnte »Kunstkalender Schleswig-Holstein«, der begyndte at udkomme 1911, og som har bragt mange, populært

¹⁾ I Karl Mühlke: Von nordischer Volkskunst (Berlin 1906) er der samlet en Række Tidsskriftsafhandlinger af Udgifveren og andre Forf., om skandinavisk, nordisk og hollandsk Borger- og Bondekunst i ret broget Blanding; bl. a. skildres Frederiksstad og Nørreport i Flensborg.

skrevne, men ofte gode Smaaartikler om Hertugdømmernes Kunst og Kunsthaandværk. Af Indholdet kan foruden det tidligere citerede særligt fremhæves Haupts »Über unsere Denkmäler und ihre Inschriften« (1911), F. Pont: »Burgwälle und Treppengiebel« (om Frederiksstad, 1914). Stiehl: Vom Stammbaum der Backsteinbauten (1914), en god Oversigt, der spænder fra romanske Kirker til Bøndergaarde, Posselt's »Das Rathaus in Schleswig-Holstein« (1915), Sauermann's »Das Alt-Flensburger Haus« (1915), som særligt omtaler Interiørmuseet i den gamle Bygning Nørregade Nr. 8 og med dette som Udgangspunkt bringer en Oversigt over Byens Privatarkitektur, der supplerer det nysnævnte Billedhæfte, Bruhn: »Das adlige Hoyersworth« (1916), W. Jakstein: Christian Friedrich Hansen, der Meister unseres heimischen Klassicismus (1917).

Den sidste Artikkell frembyder maaske særlig Interesse som Led i en Kæde, hvor danske og tyske Arkitekturstudier har paavirket og fremmet hinanden. En af de smukkeste og mest tiltalende Billedpublikationer, som henter Emner fra Hertugdømmernes yngre Arkitektur, er Berliner-Arkitekten Carl Zetzsches »Zopf und Empire von der Wasserkante« (1908), der ogsaa medtager nyklassiske Bygninger fra København og i den kortfattede Tekst fremhæver den danske Indflydelse paa Hertugdømmerne og i det hele paa den nordtyske Nyklassicisme. Han kom derved til at række Haanden til den Interesse, der samtidig i Danmark vaagnede for C. F. Hansen. Da den danske Arkitekt C. M. Smidt 1911 skrev sin Hansen-Biografi (i Tidsskr. f. Industri), citerede han Zetzsch, og for første Gang fremdroges nu fra dansk Side C. F. Hansens nordtyske Bygninger til nøjere Studium¹⁾. Og efter at den gamle Bygmester paany havde vundet ivrige Beundrere mellem sine Landsmænd, har han i Werner Jakstein faaet en begejstret tysk Biograf, som for Slesvigs Vedkommende har genfundet og omhyggeligt publiceret Arkitektens hidtil glemte og forsømte »Landesheilanstalt zu Schleswig« (i Bau-Rundschau 1918).

¹⁾ I en samtidig kortere Artikel i Architekten Bind VIII fremhævede Carl Petersen Kirken i Husum.

I de senere Aar er der baade fra tysk og dansk Side givet enkelte populære Oversigter over Hertugdømmernes Arkitektur og Kunsthåndværk. Saaledes har G. Brandth skrevet det kunsthistoriske Afsnit »Unsere meerumschlungne Nordmark, Ein Heimatbuch von H. Krumm und Fritz Stoltenberg« (Kiel 1914), der væsentlig beskæftiger sig med Middelalder og Renæssance og lægger Hovedvægten paa Kunsthåndværket, medens Forf. ikke har kunnet strække sig videre end til sin beundrede Gudewerth og forbigaar den nyere Arkitektur i Tavshed. Fra dansk Side bringer Dahl og Linvalds Sønderjylland (1919) en Afhandling af Vilh. Lorenzen om Bygningskunsten, hvori Nordslesvigs Arkitektur særlig omtales.

Saa fjernt danske og tyske end efter 1864 har staaet hinanden, naar det slesvigske Spørgsmaal berørtes, og saa vanskeligt de ofte har haft og endnu har ved at forstaa hinanden, har dog baade videnskabelig og kunstnerisk Forstaaelse stundom kunnet bygge Broer over Kløften, og nu, da det danske Nordslesvig vender hjem, bør det fra dansk Side ikke glemmes, at tysk Forskning har ydet mange og værdifulde Bidrag til Belysning af Slesvigs Arkitekturhistorie. Det skal aabent erkendes, at kvantitativt staaer de danske Bidrag under de tyske, selv om man medregner Studiet af Bondekunsten, der vil blive særlig omtalt i en følgende Artikel. Men det kan dog ogsaa tilføjes, at der fra dansk Side i det stille er gjort forberedende Arbejder, som hidtil ikke er kommet frem. Yngre Studerende har i Aarene før Verdenskrigen gennemrejst store Dele af Slesvig i Anledning af en paatænkt Nyudgave af Trap, og dette Arbejde vil paa mange Punkter faa Betydning efter Genforeningen, selvom Krigsaarene har ændret og kuldkastet den oprindelige Plan. Mellem disse Papirer ligger saaledes de første, nogenlunde fyldestgørende Beskrivelser af Nordslesvigs Voldsteder, nye Oversigter over Købstædernes Arkitektur og talrige, værdifulde Supplementer og Rettelser til Haupts Kirkebeskrivelser.